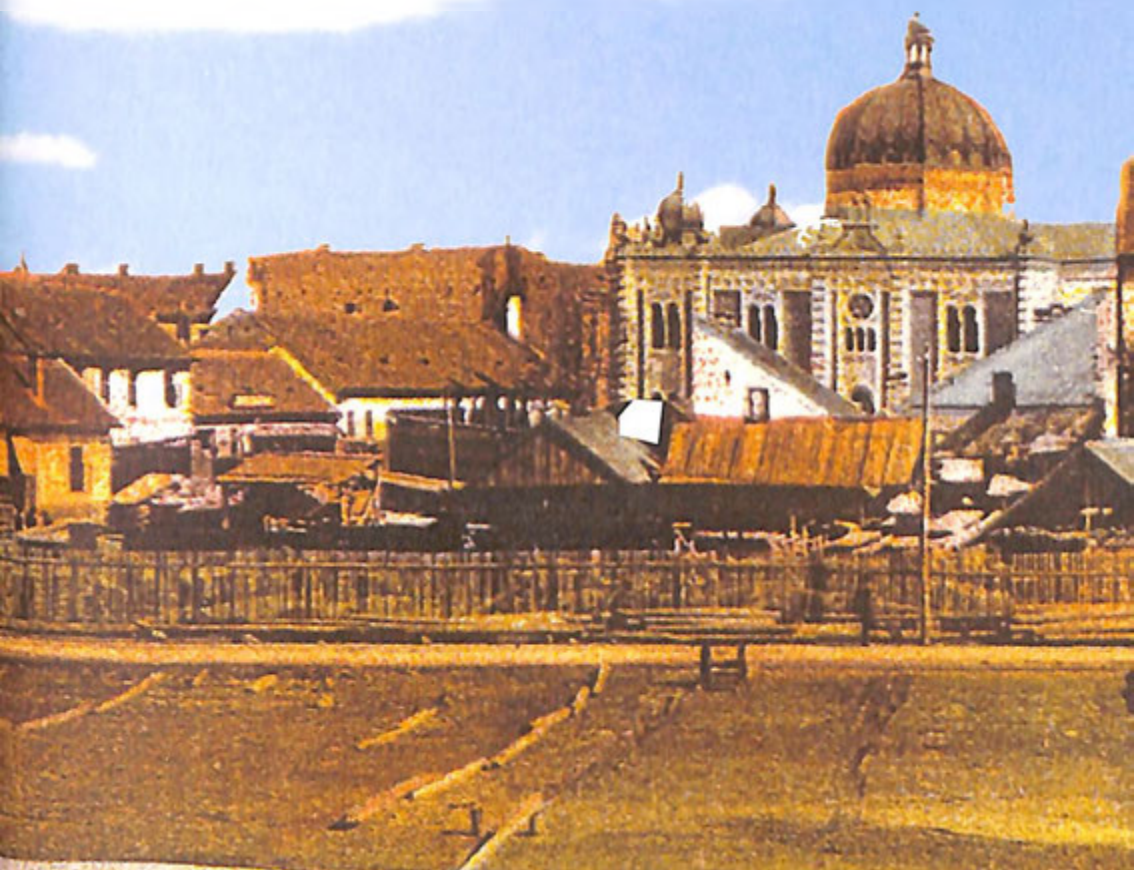

Jevrejska opština Zrenjanin

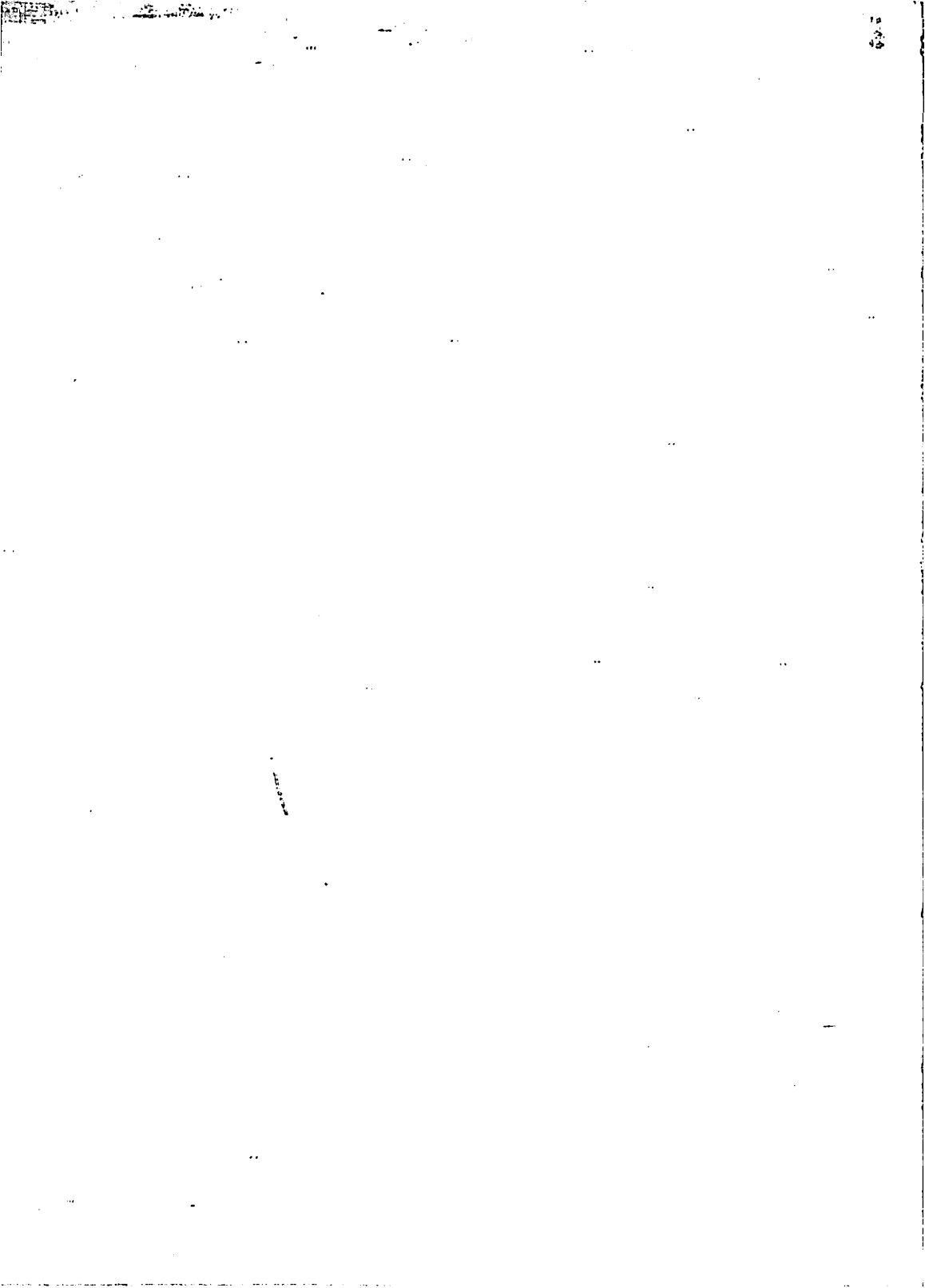
TRAGOVI GRADITELJSKOG NASLEĐA JEVREJA U ZRENJANINU

Jevrejska opština Zrenjanin

KATALOG IZLOŽBE

TRAGOVI GRADITELJSKOG NASLEĐA JEVREJA U ZRENJANINU

Bojan Kojičić

Septembar, 2017.

Izdavač: Jevrejska opština Zrenjanin

Jevrejska opština Zrenjanin ima čast da ovom izložbom predstavi deo graditeljskog nasleđa jevrejske zajednice koja je, od svog naseljavanja u Veliki Bečkerek do stradanja u užasnom zločinu zvanom HOLOKAUST 1941. godine, dala veliki doprinos kulturnom, privrednom i ekonomskom napretku grada.

Veoma mali broj preživelih Jevreja i potomaka stradalih Jevreja osnovali su, nakon rata, Jevrejsku opštinu Zrenjanin, koja nastoji da očuva sećanje na jevrejsku zajednicu i na njen značaj u periodu oblikovanja građanskog društva u ovoj sredini.

Nije bilo lako opredeliti se za oblast koja bi se prikazala povodom Dana jevrejske evropske kulture 2017. godine, kojoj je tema „Dijaspora“, jer su Jevreji svojim znanjem, iskustvom, preduzumljivošću, odigrali pionirsku ulogu u mnogim vidovima građanskog života ovog grada: prosveti, kulturi, zdravstvu, sportu, zabavi, trgovini, industriji i građevinarstvu. Ipak, odlučili smo se za graditeljsku baštinu, pošto ona obuhvata najočiglednije primere stanja duha i civilizacijske svesti jedne zajednice.

Izvorna dokumenta o životu i radu Jevreja u Velikom Bečkereku, današnjem Zrenjaninu, uništena su tokom rata 1941 – 1944 godine. Velelepna sinagoga, koja je podignuta 1896. godine, uz nesebičnu pomoć pripadnika svih konfesija u gradu, srušena je već početkom rata... hiljadu i dvadeset dvoje pripadnika jevrejske zajednice odvedeno je 18. avgusta 1941. godine niz Begej i nikada se više nije vratilo u svoj grad. Posle završetka rata, ni Jevreji koji su bili sahranjeni na nekadašnjem jevrejskom groblju nisu počivali u miru... osamdesetih godina prošlog veka pretvoreni su u „grobove koji putuju“.¹ Spisi i matične knjige velikobečkerečke Jevrejske verske opštine, koja je osnovana 1760.² godine, su uništeni. Nestali su i spisi jevrejskog pogrebnog društva Hevra Kadiša, za koje se pretpostavlja da je osnovano 1764.³ godine i koje je predstavljalo jednu od najstarijih institucija jevrejske zajednice. Nije sačuvana ni jedna upisnica Jevrejske više osnovne škole⁴ (1867 – 1900), čiji su učitelji i zgrada služili kao uzor prosvetnom kadru grada. Jedini način istraživanja podataka o životu jevrejske zajednice Velikog Bečkereka – Zrenjanina do 1941. godine je traganje za posrednim izvorima, koji se mogu naći u arhivima, muzejima i bibliotekama...

---

¹ Grupa autora, *Grobovi koji putuju: Memorijalno jevrejsko groblje u Zrenjaninu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 10, Beograd 2015, 415-486.

² MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON Az 1929 -ben Ujvári Péter szerkesztésében megjelent kötet internetes változata 626, jez. mađarski

³ MAGYAR ZSIDÓ LEXIKON Az 1929 -ben Ujvári Péter szerkesztésében megjelent kötet internetes változata 626, jez. mađarski

⁴ IAZ, Gross – Becskereker Wochenblatt 39, 28. 09. 1867, 486 jez. nemački

U Istorijskom arhivu Zrenjanin čuvaju se tri dokumenta koja govore o prisustvu Jevreja i početku stvaranja građanskog sloja u našem gradu: jedan je pod nazivom „Vašarska tarifa“⁵ u kojoj se spominje prisustvo Jevreja – trgovaca u Velikom Bečkereku, 1797. godine. U njoj je određena taksa za trgovce - Jevreje, koji su nudili svilu i ostalu robu na prodaju na zemaljskim, odnosno godišnjim vašarima i na nedeljnim vašarima održavanim u Velikom Bečkereku. Drugi dokument je „Privilegija“⁶ Franje Prvog, izdata 1822. Godine, trgovcima Kameralnog grada Velikog Bečkereka. U njoj su određeni i uslovi učlanjenja u buduću esnaf trgovaca. Jedan od uslova je bila i veroispovest: pored trgovaca hrišćana – katoličke i pravoslavne vere, članovi esnafa mogli su da postanu i Jevreji, koji su u granicama grada Velikog Bečkereka već vodili svoje trgovačke radnje. Hronološki treći, ali najznačajniji podatak za ovu izložbu je onaj koji svedoči o jevrejskoj zajednici u Velikom Bečkereku početkom XIX veka. To je individualni popis jevrejskih domaćinstava,⁷ koji je 1835. godine Temišvarska kameralna administracija dostavila velikobečkerečkom komesaru grada. Popis sadrži, između ostalog, ime nosioca domaćinstva, bračno stanje, imena dece, zanimanje i vrstu nepokretnosti koju nosilac domaćinstva poseduje. Prema ovom popisu, 74 jevrejskih domaćinstava posedovalo je 16 kuća u gradu. Većina porodica sa ovog spiska bavila se trgovinom i postala je, u narednim decenijama, jedan od vlasnika zgrada koje i danas zauzimaju visoko mesto na listi najlepših građevina u Zrenjaninu.

Prema rečima Dragoljuba D. Čolića, neumornog istraživača sudbine Jevreja na ovim prostorima (1908 – 1982): „Jevreji trgovci su bili pioniri u povezivanju Banata sa evropskim tržištem i prekomorskim zemljama i u pogledu izvoza i u pogledu uvoza. Ukupno uzevši, inicijativa Jevreja u razvoju privrede Banata ujedno je bila i jedan od glavnih faktora u podizanju standarda stanovništva na zavidan srednjeevropski nivo.“

Regina Milanov

***

Na izložbi su prikazane građevine koje su služile verskim, administrativnim ili kulturno – prosvetnim potrebama jevrejske zajednice u Velikom Bečkereku, ali i najprezentativnija zdanja, locirana uglavnom u glavnoj ulici, koja su podigli ili preoblikovali jevrejski trgovci, a koja danas predstavljaju vredno graditeljsko nasleđe Zrenjanina. Značajan deo ovih objekata danas ima svojstvo kulturnog dobra, što je potvrda njihove vrednosti kroz proteklo vreme. Jevreji su često bili nosioci napretka i promena u društvu, pa tako i u arhitektonskom oblikovanju - rado su prihvatili nove stilove u umetnosti, a svoje kuće gradili su i opremali po ugledu na najsavremenija ostvarenja prestonice. Cilj ove izložbe je da se pokaže koliko je bio značajan uticaj Jevreja na formiranje urbanog identiteta grada. Izložba „Tragovi graditeljske baštine Jevreja u Zrenjaninu“ otkriva neke do sada nepoznate činjenice u vezi sa njihovim graditeljskim aktivnostima. Predmet istraživanja nisu toliko ljudi, osim kada se

---

⁵ IAZ, F.4 Varia 1774 – 1959, br 80 / 1797. Vašarska tarifa izrađena od strane naročite komisije Torontalske županije, odobrena 5. 12. 1797. jez. nemački

⁶ IAZ, F.2 Zbirka povelja 1765 – 1847, Privilegija Franje Prvog izdata esnafu trgovaca Kameralnog grada Velikog Bečkereka 1822. Br. 9 jez. latinski

⁷ IAZ, F.3 Veliki Bečkerek, grad sa uređenim senatom, 1769 - 1918 br. 169 (72) / 1835. Spisak Jevreja nastanjenih u Velikom Bečkereku u periodu 1788 – 1834 godine dostavljen od strane Temišvarske kameralne administracije velikobečkerečkom komesaru grada

posmatraju kao graditelji i investitori, već građevine koje su podigli za svoje verske, obrazovne i stambene potrebe, a koje su ostavile poseban arhitektonski trag na nasleđe Zrenjanina. Možda i najvažnije, otkriva njihovu potrebu da kroz arhitekturu pokažu i dokažu svoju posebnost, etnički, verski i kulturni identitet. Arhitektura zrenjaninske sinagoge najjasnije oslikava njihovu težnju za definisanjem „Jevrejskog stila“ na prostorima Vojvodine.

O arhitektonskoj zaostavštini Jevreja na ovim prostorima malo je pisano, osim stručnih radova na temu sinagoga u Vojvodini. Jevreji su bili malobrojni, ali su dali značajan doprinos razvoju graditeljstva u Vojvodini. Iza mnogih vrednih zdanja, privatnih kuća, javnih palata i fabrika, stajale su jevrejske porodice i njihov kapital. Neka od njih su „preživela“ istorijska iskušenja, te i danas postoje, dok je veći deo nestao, a o njihovom postojanju jedino svedoče sačuvane stare fotografije, malobrojna arhivska građa i sećanja predratnih generacija kojih ima sve manje među nama. Zbog uništene pisane građe, nije bio nimalo lak zadatak locirati jevrejske kuće, odnosno pronaći pouzdane podatke o njihovoj imovini i nekretninama. Istraživanje na ovom polju je bilo moguće zahvaljujući Katastru nepokretnosti u Zrenjaninu, gde su pribavljane fotokopije Izvoda iz zemljišnih knjiga za skoro svaki istorijski objekat u starom jezgru grada.⁸ Te „lične karte“ parcela predstavljale su polaznu tačku ovog istraživačkog poduhvata.⁹ Svakako treba pomenuti i značaj izvora pronađenih u ondašnjoj lokalnoj štampi (Torontal i Vohemblat), koja je izveštavala građanstvo o novoizgrađenim zgradama i njihovim vlasnicima i projektantima, kao i sačuvani planovi pojedinih zgrada koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Zrenjanin.

---

⁸ Zemljišne knjige (Gruntovnica) je osnovana 1856. godine u Velikom Bečkereku.

⁹ U ovim dokumentima je upisano vlasništvo nad parcelom i sve u vezi sa promenom vlasništva, zatim tereti nad parcelom, hipoteke, vrednost kupoprodajnih ugovora itd.

1. SINAGOGA (jevrejski molitveni dom)

Vreme izgradnje: 1896. godina

Projektant: arh. Leopold (Lipot) Baumhorn

Tipologija: tip vizantijske crkve

Stil: istorizam (neomavarski)

Verski pravac: neološki

Porušena: 1941. godine

Veliki Bečkerek, kratko vreme Petrovgrad, a danas Zrenjanin, oduvek je bio sredina u kojoj su živeli pripadnici različitih naroda i konfesija, a dokaz tome je i postojanje mnogih verskih građevina pravoslavne, katoličke, protestantske i judaističke veroispovesti. Tornjevi i kupole verskih zdanja dominirali su gradskim vedutama kroz ceo XIX i u prvoj polovini XX veka, a jedno od najlepših i najvrednijih zdanja, bila je jevrejska Sinagoga, srušena početkom Drugog svetskog rata.

U Velikom Bečkereku Jevreji su 1760. godine imali versku opštinu sa svega 30 porodica. Pošto su se bogoslužbene i druge verske radnje morale obavljati po verskim propisima, za tu svrhu su postojale određene prostorije još od osnivanja verske zajednice. Međutim, trebalo je da prođe još nekoliko decenija dok nije izgrađena prva sinagoga. Za to je bilo više prepreka - finansijskih i zakonskih, jer je bilo neophodno obezbediti novac, zemljište i dozvolu za podizanje hrama. Godine 1831. kupljeno je zemljište na kome će, tek 15 godina kasnije, podići hram.¹⁰ Prva sinagoga¹¹ u Velikom Bečkereku podignuta je oko 1845-47. godine, u današnjoj Sarajlijinoj ulici (Temple gasse - Eötvös utca) u jevrejskom kvartu grada, a prema nekim izvorima, izgledala je kao jednospratnica skoro kvadratne osnove jednostavnog izgleda.¹² Ova sinagoga pripadala tipu sinagoga – kuća,¹³ koja je, iako građena kao hram, u oblikovanju ponavljala arhitekturu obične jednospratne kuće sa trougaonim zabatom i dvoslivnim krovom, te se, svojim dimenzijama i ritmom otvora, nenametljivo uklapala u ulični niz. Sredinom XIX veka u gradu je živelo oko 500 Jevreja, ali se u narednim decenijama njihov broj znatno povećao,¹⁴ te je stara zgrada bila nedovoljna da omogući funkcionisanje duhovnog života sve uticajnije jevrejske zajednice, a bila je i u lošem građevinskom stanju. O tome svedoči tekst objavljen u dnevnim novinama *Wochemblatt*: „*U ovom se hramu molilo do 1882, kada je renoviran i do danas upotrebljavan u slavu Boga. Ali, kao što staro telo nema više mladalačke snage, tako je i ova stara građevina ispoljavala sve više slabosti godina, pa se stoga opština odlučila da svojoj staroj veri podigne novi dom*“¹⁵

Presudna godina za izgradnju sinagoge bila je 1892. godina, kada je postignut dogovor između jevrejske verske opštine i predstavnika gradskih i županijskih vlasti. Projekat je naručen od mladog budimpeštanskog arhitekta Lipota Baumhorna. Uslov je bio da nova sinagoga bude sagrađena po

---

¹⁰ D. Čolić, *Sinagoga u Zrenjaninu*, Jevrejski istorijski muzej 4, Beograd 1979, 199

¹¹ Sinagoga je reč grčkog porekla i znači kuća okupljanja ili molitveni dom, dok Jevreji svoje bogomonje nazivaju Bet kneset, što na hebrejskom znači molitvena skupština.

¹² O izgledu stare sinagoge saznajemo zahvaljujući crtežu koji je izradio kamenorezac Teodosije Tuner, šezdesetih godina 20. veka. Tuner je sinagogu nacrtao po sećanju, jer je imao oko osamnaest godina kada je porušena. D. Čolić, *nav. delo*, 203

¹³ R. Klein, *Synagoges in Hungary 1782 – 1918. Genealogy, Typology and Architecture Significance*, Budapesta 2011. 577

¹⁴ A. M. Stanojlović, *Petrovgrad*, Petrovgrad 1938, 112

¹⁵ IAZ, Gr. Bečkerek, *Wochemblatt* "Einweihung des Tempels", br. 34, 22. avgust 1896, s.4

tradicionalnim propisima aškenaskog obreda¹⁶ i neološkog pravca¹⁷. 1. aprila 1894. započeta je gradnja novog hrama. Pošto je stara sinagoga bila koncipirana kao zgrada u nizu sa frontom na regulacionoj liniji, što je bilo u to vreme izuzetak, a novi hram projektovan kao slobodnostojeća građevina znatno većih dimenzija, bilo je potrebno obezbediti veći prostor za gradnju. Srušena je ugaona kuća pored sinagoge, koja je, najverovatnije, imala funkciju Jevrejske opštine ili rabinove kuće, jer se nalazila na istoj parceli, tako da se sada nova sinagoga našla na uglu ulica. Gradnja je okončana za dve godine, a hram osvećen u leto 1896. godine. Za ovako veliki građevinski poduhvat bilo je potrebno izdvojiti dosta novca, pa su izgradnju novčanim priložima pomogli i građani Bečkereka i to ne samo Jevreji¹⁸.

U to vreme, značajna imena jevrejske zajednice, nadrabim dr Mavro Klajn i predsednik Jevrejske verske opštine, Mihael Švarc, najviše su doprineli izgradnji nove sinagoge i bili su zaslužni za uspostavljanje kontakta sa arhitektom Baumhornom. Naime, poznato je da je od 1885. do 1888. godine Baumhorn učestvovao u izradi planova za rekonstrukciju županijske palate u Velikom Bečkereku, jer je u periodu od 1883. do 1894. godine radio u arhitektonskom birou Lehnera i Partoša. Moguće da je tim povodom, zajedno sa Lehnerom i Partošem, dolazio u Bečkerek, gde je uspostavljen kontakt sa Jevrejskom opštinom. U tom periodu Baumhorn je radio na svom prvom projektu sinagoge u Estrogonu, ali će tek u narednim godinama postati priznat kao graditelj sinagoga i projektovati svoja najznačajnija dela. Gradski list „Wocheblatt“ (22. avgusta 1896. godine) objavio je članak u kome se pominje prisustvo arhitekta na svečanoj ceremoniji osvećenja hrama. Tom prilikom Baumhorn je stavio svoj potpis na osnivačku povelju koja je uzidana u zid hrama, zajedno sa svim zaslužnim građanima koji su doprineli realizaciji izgradnje sinagoge¹⁹. Na ceremoniji su prisustvovali veliki župan Jene Ronai, predsednik jevrejske opštine, dr Mangold i mnogi drugi ugledni građani.

Lipót Baumhorn, pored Edena Lehnera, je jedan od vrhunskih mađarskih arhitekata koji su ostavili svoja dela u Velikom Bečkereku. Baumhorn je bio poznat kao graditelj sinagoga, projektovao ih je 23 širom Austrougarske monarhije, rekonstruisao je i adaptirao još toliko. Otkrivanje ovog velikog i originalnog graditelja dogodilo se tek u poslednjih dvadeset godina, jer je u periodu komunističke diktature bio skoro potpuno zaboravljen, njegove građevine zapuštene, a mnoge i porušene. Baumhorn je studije završio u Beču na Visokoj tehničkoj školi kod profesora Ferstela (Heinrich von Ferstel) i Keniga (Carl König), kasnije veliki uticaj na njegov rad ostavio je Eden Lehner, otac mađarske secesije, kod koga je radio u birou. Godine 1894. se osamostaljuje i organizuje svoj biro, a bečkerečka sinagoga mu je prvi samostalni projekat.²⁰

---

¹⁶ **Aškenaz** na hebrejskom znači Nemačka. Najbrojnija zajednica aškenaza živea je u Nemačkoj, u koju su se doselili, prema nekim tvrdnjama, u IX veku. Bilo ih je i u Češkoj, Poljskoj, Austriji i Rusiji. Prihvatili su prezimena i jezik tih sredina, ali su imali i svoj specifičan jezik – Jidiš, koji je kombinacija staronemačkog i hebrejskog. Česta aškenaska prezimena bila su: Levi, Goldberg, Švarc, Koen, Štajn, Bernštajn. U velikom Bečkereku su doseljeni uglavnom aškenazi.

¹⁷ **Neolozi**, liberalni Jevreji koji su prihvatili uticaje drugih religija i uneli je u liturgijsku praksu, npr. uvođenje orgulja kao pratećeg instrumenta u službi.

¹⁸ Prilog su dali: grof Feliks Hamonkur, veleposednik na imanju u Ečki, Torontalska kreditna banka, Velikobečkerečka štedionica, sve značajnije jevrejske porodice, advokat dr Imre Varadi, Emilija Muncić, Jene Ronai – gradonačelnik, Antal Bence – vlasnik fabrike nameštaja, Antal Oldal – fotograf, dr Lajoš Brajer - vlasnik i urednik lista Torontal, Karlo Helmbold – zlatar, Jozefina Filković itd. D.Čolić, nav.delo, 211

¹⁹ IAZ, Einweihung des Temples, Gross-Betschkereker Wochenblatt, 22.8.1886

²⁰ A.Hadik-G.Szegő, *Baumhorn Liópt*, Épitész 1860-1932, Budapest 1999, 12

Sinagoga je građena u duhu istorizma sa elementima mavarske arhitekture. Prostrana kupola visoko se uzdizala iz tela građevine. Uticaj orijentalizma se ogledao u primeni tornjeva i malih kula lukovičastog oblika, kao i bifora karakterističnog potkovičastog luka. Fasade su bile dekorativno obrađene i polihromne, sa površinama u žutoj fasadnoj opeci i omalterisanim zonama na kojoj su smeštene bifore, trifore i rozete.

Baumhorn je, prilikom projektovanja sinagoga, morao zadovoljiti stroga pravila jevrejske verske službe, kada je u pitanju koncepcija unutrašnjeg prostora, ali i spoljašnja dekoracija i upotreba jevrejske ikonografije na njoj. Na fasadi skoro svake sinagoge pojavljuje se karakterističan repertoar drevnih jevrejskih simbola: Davidova zvezda, Mojsijeve starozavetne ploče, stubovi Joakim i Boaz, tornjevi i kupole. Svaka od njih ima, pored dekorativne uloge, svoje didaktičko i simboličko značenje i postavlja se na određenim mestima na građevini. Davidova zvezda – Megan David ili štit, je simbol jevrejskog jedinstva i predstavlja se često u okviru prozorskih rozeta (najčešće na zapadnoj galeriji ili iznad Aron Ha Kodeša), Mojsijeve zavetne ploče – luhot, na kojima je ispisano deset božjih zapovesti ili njihove numeričke kartice, prikazane su u vidu dve zasvođene tablice koje se postavljaju na zabatu iznad portala. Često se, iznad zapadnog ulaza, postavljaju ploče sa kaligrafskim natpisima iz Tore (primer naše sinagoge). Tornjevi, sa loptastim i lukovičastim formama na vrhu, posebno dva prednja, koji poput minareta, streme u visinu, simbolišu Jahin i Boaz sa Solomonovog hrama. Kupola, u nekim slučajevima (subotička sinagoga), ima simbol iskonskog šatora za čuvanje svetih svitaka Tore. Prilikom ukrašavanja fasada koristili su se raznoliki i polihromni materijali: fasadna opeka, kamen, mermer, vitražno staklo, kovano i liveno gvožđe, keramika, pirogranit.

Pokušaj stvaranje izraelitskog nacionalnog identiteta u arhitekturi - neomavarski stil

Pojam „nacija“, kao i sam proces stvaranja nacionalnih država u Evropi, nastaje tokom XIX veka - tačnije od revoucije 1848. godine. Buđenje nacionalne svesti kod evropskih naroda deo je romantičarskih težnji koje se ispoljavaju kroz potragu za nacionalnim identitetom u svim segmentima društvenog života, pa i u umetnosti, odnosno arhitekturi. Nemci i Francuzi su korene svog nacionalnog stila prepoznali u romanici i gotici, Srbi preko vizantijske ili moravske arhitekture, Mađari kroz svoju specifičnu formu secesije crpeći motive iz narodne umetnosti, dok su Jevreji svoje težnje pokušali da ostvare u primeni istočnjačko – orijentalnog, odnosno neomavarskog stila, smatrajući ga svojim izvornim (tradicionalnim) stilom. Upotreba arhitektonskih i dekorativnih elemenata neomavarskog stila, po njihovom verovanju, slikovito je oživljavala idealizovanu predstavu drevnog porušenog Solomonovog hrama u Jerusalimu. Međutim, mnogo je verovatnije da koreni stila potiču iz srednjevekovne Španije, nastali pod uticajem Mavara, ali i Magulske dinastije u dalekoj Indiji. Ovaj pokušaj identifikacije kroz arhitektonsku formu se može sagledati i na arhitekturi velikobečkerečke sinagoge, koja oslikava te težnje: sa jedne strane, potrebom za prihvatanjem evropskih vrednosti kroz evropske stilove, a sa druge, isticanjem sopstvenog identiteta.

Lipot Baumhorn je, za projekte sinagoga u tipološkom smislu, koristio koncept kupolnih sinagoga pod uticajem srednjoevropskih uzora koji nastaju početkom druge polovine XIX veka,²¹ a koje u sebi imaju strukturu vizantijskih crkava. Baumhorn je, vremenom, uspeo da stvori specifičan tip sinagoga, koji u svojoj likovnosti objedinjuje elemente klasičnog evropskog istorizma, najčešće neoromanike i neorenesanse, sa neomavarskim oblicima (istočnjačke arapsko-islamske, gotičke i vizantijske

---

²¹ Sinagoga u Frankfurtu (1860), Kelnu (1861), Berlinu (1866).

arhitekture). Taj egzotičan orijentalni izgled, uprkos ambivalentnoj ideji asimilacije, prožima želju za isticanjem jevrejske posebnosti.²²

Urbanizam

Formiranje takozvanog jevrejskog kvarta (geta) nije, izgleda, bilo jasno propisano, te su Jevreji, bez većih problema, u zavisnosti od finansijske moći, mogli podizati svoje kuće u svim delovima grada. Uslovno rečeno – jevrejski (Čivutski) kvart,²³ bi se mogao nazvati deo grada koji obuhvata današnju Jevrejsku i Sarajlijinu ulicu, jer su im se tu nalazile sve značajne verske, prosvetne i administrativne građevine. Tokom urbanističkog planiranja, važno je pravilo da se uz sinagogu podižu i građevine koje su obezbeđivale funkcionisanje celokupnog verskog, prosvetnog i kulturnog života jevrejske zajednice i u većini gradova činili su zatvoren kompleks na jedinstvenom ograđenom prostoru. U Velikom Bečkereku ove zgrade bile su locirane u ove dve ulice i podizane u različitom vremenskom periodu. Pored sinagoge nalazila se Jevrejska opština (Rabinat), preko puta - Jevrejska škola, kasnije je u neposrednoj blizini izgrađen dom „Hevra Kadiše“.

²² Klein, Rudolf, *Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary: Philosophy and Historical Significance*, *Ars Judaica*, Volume 2, 2006, 117-134.

²³ Čivutski kvart je stari naziv ovog dela grada koji je bio odomaćen kod građana Velikog Bečkereka.

2. JEVREJSKA ŠKOLA I BIBLIOTEKA

Adresa: Ulica Sarajlijina br. 4

Vreme gradnje: 1867. godina

Projektant: ing. Erne Straka (Sztraka Ernő), (nepotvrđeno)

Stil: romantizam

Istorija školstva kod Jevreja

Kod Jevreja, koji s pravom nose naziv „narod knjige“, veoma je davno sazrela svest o potrebi poznavanja pisma, odnosno opismenjavanja. Za razliku od drugih naroda, kod kojih je pismenost dugo bila privilegija odabranih, Jevreji su pre više od 2000 godina uveli obavezno obrazovanje svog podmlatka. Zbog toga su u nekadašnjoj Judeji, 63. godine pre nove ere, u svakoj pokrajini i svakom gradu osnovane škole zvane Heder, koje su pohađala jevrejska muška deca, počev od sedme godine života. Nastavu u Heder-školama držali su učitelji-rabini, koji su bili izdržavani od strane roditelja čija su deca pohađala Heder. Nakon doseljavanja Jevreja u Evropu, obrazovanje jevrejske mladeži i dalje se odvijalo u Heder-školama, ali i u školama pri jevrejskim verskim opštinama. Ove škole pohađali su đaci čiji roditelji nisu bili u mogućnosti da plaćaju školovanje u heder-školama, a izdržavane su iz priloga koji su za tu svrhu prikupljeni. Na delu teritorije Austrijske monarhije nazvanoj Tamiški Banat, kasnije pripojen Ugarskoj pod nazivom Torontalska županija, tokom XVIII i XIX veka nastava se izvodila pri verskim opštinama, u verskim odnosno konfesionalnim školama, nazvanim nacionalne škole.

U Velikom Bečkereku Jevrejska škola pri Jevrejskoj verskoj opštini, počela je sa radom, prema nekim izvorima, 1820. godine. Uviđajući potrebu pružanja šireg obrazovanja i upućivanja svog podmlatka u obrazovne ustanove višeg stepena, Jevrejska verska opština, na čelu sa tadašnjim rabinom Davidom Openhajmom, odlučila se 1867. godine za otvaranje osnovne škole višeg stepena, takozvane Hauptsüle (Hauptschule). Bila je to osnovna škola u kojoj su se đaci pripremali za razna građanska zanimanja ili nastavak školovanja u gimnaziji. Pošto je osnivanje škola takvog ranga bilo uslovljeno veličinom naselja, brojem učiteljskog kadra u tim školama, kao i odgovarajućim školskim objektima, nastala je potreba za izgradnjom odgovarajuće zgrade za potrebe škole. Školske zgrade viših osnovnih škola u Ugarskoj morale su zadovoljiti propise koji su tada važili u Monarhiji. Tako je svaka viša osnovna škola morala imati najmanje tri učionice, kao i ostale prostorije koje su neophodne za škole sa većim brojem učenika.

Regina Milanov

Izgradnja i izgled školske zgrade

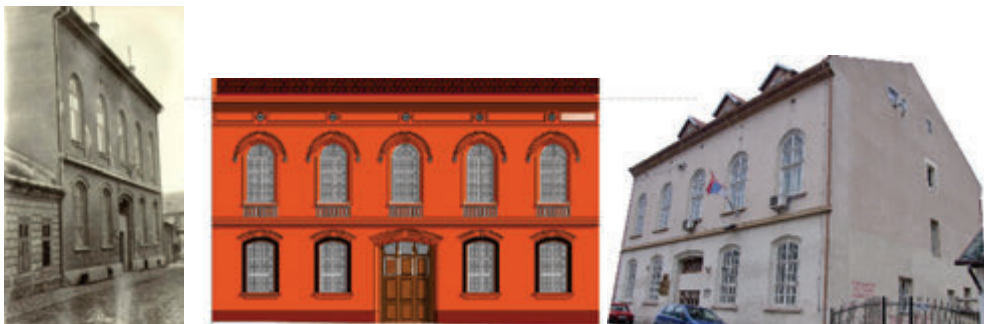
Jevrejska školska fondacija kupila je, početkom 1867. godine, od Ignjata Popovića, plac sa kućom preko puta stare sinagoge. U objavi „Komiteta za izgradnju“ izraelske kulturne opštine, navodi se da je izgradnja škole počela u proleće 1867. godine i da je planirana kao jednospratna građevina sa pet učionica, bibliotekom, trpezarijom i mokrim čvorom²⁴. Školska zgrada je, u vreme kad je izgrađena, bila veoma moderna i dobro tehnički opremljena – imala je sanitarni čvor na obe etaže, a kaljeve peći su bile u svakoj prostoriji. Pretpostavlja se da je izvedena prema projektu Ernea Strake, koji je u to vreme projektovao školske zgrade širom Austrougarske monarhije.

---

²⁴ IAZ, Gr. Bečkereker vochenblat, br.9, 2.mart 1867. Str. 91

Zgrada Više jevrejske škole je masivno građena jednospratna građevina, skoro kvadratne osnove, koja je dužom stranom postavljena na regulacionu liniju Sarajlijine ulice. Podignuta je u stilu romantizma, ali je, pre nekoliko decenija, sa fasade uklonjena sva malterska i gipsana ornamentika²⁵. Njen prvobitan izgled saznajemo preko originalnih arhitektonskih planova koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Zrenjanin²⁶ i jedne fotografije iz sredine prošlog veka, na kojoj se vidi već delimično izmenjena fasada²⁷. Ovo zdanje je pripadalo maloj grupi građevina na kojima su primenjeni elementi romantizma, stila koji je kratko trajao, a vezuje se za sredinu XIX veka. Danas, svega par kuća u Zrenjaninu ima očuvane odlike ovog stila. Iznad otvora fasade postojao je tipičan romantičarski fronton, izveden u plitkoj malterskoj plastici, a parapeti prozora su bili ukrašeni gipsanim ukrasima. Umesto današnjeg ulaza sa metalnom kapijom, nalazio se segmentno završen kolski ulaz sa nadsvetlom.

Jevrejska škola je u zgradi funkcionisala do 1900. godine, kada je Jevrejska veroispovedna opština zgradu predala gradu. Za dve godine postaje državna škola, kao posebno odeljenje u sastavu Gimnazije. Jevrejska veroispovedna opština je 1937. godine podnela Molbu gradskom Veću, u kojoj traži da joj se na trideset godina izda u zakup ova zgrada, koju, bi nakon adaptacije, upotrebili za Jevrejski kulturni dom.²⁸ Ovaj plan nikad nije realizovan, jer je ubrzo nakon toga počeo rat. Od 1961. godine pa do danas, pravo upravljanje nad zgradom ima Nacionalna služba za zapošljavanje – filijala Zrenjanin. Enterijer je adaptiran za potrebe savremenog poslovnog prostora, mada je originalna koncepcija uz neke manje dogradnje i pregradnje, ostala nepromenjena. Nekadašnji ajnfort prolaz pretvoren je u hol, a tavanaški prostor je, početkom 20. veka, adaptiran za potrebe Zavoda za zapošljavanje, tako da su na kosini krova ka uličnoj strani podignute tri badže, ali u neskladu sa uslovima Zavoda za zaštitu spomenika kulture.

²⁵ Od nekada bogato ukrašene fasade ornamentima karakterističnim za stil romantizma, ostali su samo segmenti: otvori sa zakošenim uložinama, spoljna krila prozora sa šprosnama koja se otvaraju prema ulici, ventilacione tavanaške rešetke.

²⁶ IAZ, F1 Inventar zbirke karata i planova 1752-1992. H 33, *Plan školske zgrade u Sarajlijinoj ulici*, kutija br.23. U predmetu postoje tri originalna plana zgrade iz različitih vremenskih perioda:

Prvi plan je izrađen 1867. godine po kome je i podignuta zgrada. Sačuvane su osnove podruma, prizemlja i sprata, sa nazivom zgrade i potpisom projektanta koji je, nažalost, nečitak, ali se pretpostavlja da je u pitanju Erne Straka. Osnova je koncipirana simetrično, sa kolskim prolazom u sredini, koji je služio kao komunikacija sa dvorištem i objektima u njemu. Levo od ulaza bile su dve učionice, a desno jedna učionica, zatim trpezarija i sanitarni čvor. Na spratu su se nalazile dve učionice, sala sa bibliotekom, trpezarija i sanitarni čvor. Zgrada ima podrum koji se prostire samo ispod jednog manjeg dela zgrade.

Drugi plan je sačinjen 1904. godine. On nastaje u vreme kada zgrada prelazi u vlasništvo grada i kada ona postaje državna škola. Država je planirala adaptacije postojećeg prostora i dogradnju škole. Plan sadrži crtež fasade, osnove i presek zgrade. Ovaj plan nam otkriva izgled fasade, ali sa manjim izmenama. Očigledno se broj dece početkom 20. veka povećao, te je postojeći prostor bilo potrebno proširiti i bolje iskoristiti. Planirano je da se prostran kolski hol suzi kako bi se proširile učionice. Sanitarni čvor je izmešten iz zgrade u posebno projektovan deo u dvorištu, te je tako dobijen dodatni prostor za trpezarije. Na spratu se, takođe proširuju učionice, hodnik se smanjuje, a od sale biblioteke se organizuje još jedna učionica. Ove građevinske intervencije su se odrazile i na izgled fasade: ajnfort kapija je publikovana u pešački ulaz i uski prozor, a od gornjeg središnjeg prozora predviđena su dva uža prozora. Ova adaptacija, ipak, nije izvedena iz nama nepoznatih razloga. *Treći plan* adaptacije zgrade je iz 1925. godine

²⁷ IAZ, F.45 Zbirka fotografija 1890 - 2003

²⁸ IAZ, F.97 Gradsko poglavarstvo Petrovgrad (1919-1945), 30318/1937, Molba Jevrejske veroispovedne opštine u Petrogradu za izdavanje u zakup zgrade osnovne škole u Sarajlijinoj ulici za Jevrejski kulturni dom.

3. ZGRADA JEVREJSKE OPŠTINE (RABINAT)

Adresa: Ulica Sarajlijina br.1

Vreme gradnje: 1892. godina

Projektant: nepoznat

Stil: istorizam (neobarok)

Par godina pre početka izgradnje nove sinagoge, Jevrejska opština je otkupila kuću koja se sa desne strane naslanjala na staru sinagogu i na njenom mestu 1892. godine izgradila današnju zgradu. Na planu grada iz 1896. godine ucrtan je objekat čiji gabariti odgovaraju današnjim, a u legendi je označen kao Rabinova kuća.

Zanimljiva je istorija parcele i njenih stanara. Naime, u zemljišnim knjigama nalazi se podatak da je vlasnik kuće bila jevrejska porodica Hauzer, od koje je 1870. godine otkupio poznati bečkerečki slikar i dekorater Jozef Gobjner iz Vršca. On se preselio u Veliki Bečkrerek 1866, a u tom periodu je radio na ukrašavanju pijarističke i rimokatoličke crkve i svečane sale u županijskoj palati. Slikar je u ovoj kući umro 1887. godine. Jedno kratko vreme, od 1889. do 1892, vlasnica kuće bila je Eleonora Betelhajm, a od 1892. je u vlasništvu Velikobečkerečke jevrejske opštine. U toku okupacije 1941. konfiskovana je od strane nemačkih, a 1945. od strane komunističkih vlasti.

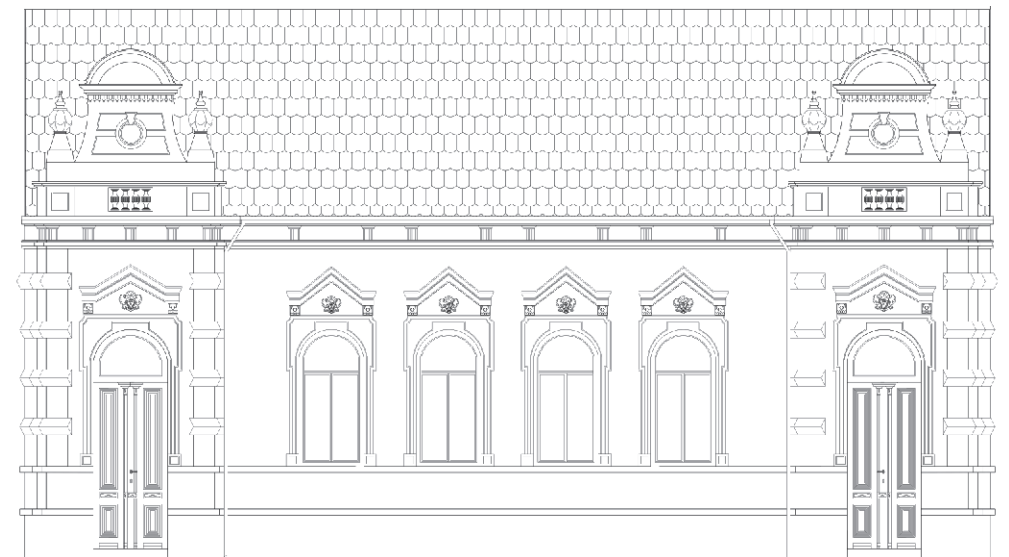
U kući se, pored prostorija jevrejske opštine, nalazila molitvena sala i rabinov stan. Fasada je raskošno dekorisana malterskom i gipsanom plastikom iz eklektičkog repertoara, na kojoj prevladaju elementi neobaroka. Ono što je ovoj kući davalo reprezentativnost bile su visoke atike iznad bočnih rizalita koje su dominirale fasadom, a koje su uklonjene u ranijim popravkama kuće.²⁹

Fasada je restaurirana 2005. godine, pri čemu joj nije u potpunosti vraćen prvobitan izgled. Krajnji desni prozor je pretvoren u ulaz u lokal, a vrata su izvedena prema originalnim uličnim vratima na levom rizalitu. Prilikom budućih radova, insistiraće se na vraćanju atika, a na osnovu sačuvane stare fotografije, moguća je njihova potpuna rekonstrukcija. Kuća je u privatnom vlasništvu i dobro se održava.

---

²⁹ Sličan arhitektonski element može se videti na zgradi nekadašnjeg hotela „Grand Vojvodina“

4. DOM HEVRA KADIŠE

Adresa: Jevrejska ulica br. 12

Vreme gradnje: 1910. godina

Projektant: arh. Nađ Seder Ištvan (Nagy Szeder István)

Stil: istorizam

Hevra Kadiša (na hebrejskom: sveto udruženje) je tradicionalni naziv za pogrebna društva jevrejskih zajednica širom sveta. Tradicionalno, Hevra Kadiša je vodila računa o svim poslovima oko pokojnika pre i posla sahrane, kao i o organizaciji samog pogreba (propisanu pripremu i čuvanje tela pokojnika, ritualno pranje i oblačenje za pogreb). Takođe je brinula i o bolesnim i siromašnim članovima zajednice, kao i o članovima ožalošćene porodice neposredno posle sahrane. Učešće u radu Hevra Kadiše je bilo dobrovoljno i predstavljalo je veoma cenjenu versku dužnost, tako da su mnogi poznati rabini i vodeći ljudi u jevrejskim zajednicama igrali važne uloge u radu Hevot Kadiša. (množina od Hevra Kadiša - *prim.aut.*)

Poslednja zgrada podignuta za potrebe jevrejske zajednice u Velikom Bečkereku je Dom Hevra Kadiše. Ova jednospratnica projektovana je 1909. godine,³⁰ a podignuta je tokom 1910. godine u Jevrejskoj ulici (Kinizsy utca) u neposrednoj blizini sinagoge, a prema projektu arhitekta Ištvana Nađ Sadera iz Kiškunhalaša u Mađarskoj. U zgradi su se nalazile službene prostorije, ali i stanovi. Fasada je dekorisana plitkom malterskom plastikom stilizovanog renesansnog izraza, na kojoj se uočava i uticaj secesije. Iz prostranog i visokog ajnforta ulazilo se u zatvoreno dvorište iz kog se dalje stepeništem išlo na sprat. Na dvorišnom krilu se nalazi komunikacioni balkon sa kovanom ogralom.

Zgrada je danas u lošem stanju - fasada je devastirana, jer vlasnici koji žive u njoj nemaju sredstava da je održavaju. Originalna drvena kapija je uklonjena a na njenom mestu su delovi metalne kapije. U dvorištu su bespravno dozidani šupe i garaže, što celom prostoru daje zapuštenu sliku.

TRGOVCI JEVREJI

Gotovo sve trgovinske radnje u glavnoj ulici, takozvanoj čaršiji, su, početkom 19. veka, bile u rukama trgovaca Srba. Međutim, kako je vreme prolazilo, bilo je sve više slučajeva da su, ne samo trgovačke radnje nego i same zgrade, prelazile u vlasništvo Jevreja.³¹ U vreme kada je Veliki Bečkerek dostigao svoj privredni i kulturni vrhunac, Jevreja je bilo oko 5% od ukupnog broja stanovnika, ali je zato skoro trećina zgrada u glavnoj ulici bila u njihovom vlasništvu ili zakupu. Na prelazu iz XIX u XX vek, u glavnoj ulici su svoje zgrade posedovale sledeće porodice: Frajnd, Mencer, Grinbaum, Ekštajn, Goldšmit, Hercfeld, Vajs, Ajzenšteter i Levi.

Jevrejima nisu priznavana mnoga građanska prava koja su priznavana hrišćanima. Na primer, nije im priznavano pravo svojine nad zemljom, a nekretnine su mogli posedovati samo u specijalno, za njih, organizovanim kvartovima gradova (osim u liberalnijim gradovima kakav je, izgleda, bio Bečkerek). Nisu mogli biti u vojnoj službi i nisu mogli pripadati plemićkom staležu, a mogli su se baviti trgovinom, zeleništvom ili ugostiteljstvom, jer su, u to vreme, ta zanimanja smatrana manje dostojnim. Paradoksalno, takav položaj im je omogućio nesmetano sticanje velikog materijalnog bogatstva, te su vremenom postali, iako malobrojna, ipak moćna i uticajna etnička grupa.

³⁰ IAZ, F.3 Veliki Bečkerek, Grad sa uređenim senatom (Magistrat), 761/1910 *Planovi doma Hevra Kadiše*.

³¹ D. Čolić, Jevrejski istorijski muzej – Zbornik 4, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata* – Prilozi za monografiju o Jevrejima u Banatu, Beograd 1979, 119

5. ZGRADA SAMUELA FRAJNDA

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karađorđevića br. 29
Prvi vlasnik: Markuš Frajnd, (Freund Markus), trgovac
Vreme gradnje: tridesete godine XIX veka (nepotvrđeno)
Projektant: nepoznat
Stil: klasicizam

Porodica Frajnd je bila jedna od prvih jevrejskih porodica koja se doselila u Veliki Bečkerek još u drugoj polovini XVIII veka. Od izgradnje do nacionalizacije, zgrada je bila u vlasništvu ove porodice. Samuel i njegovi sinovi bili su trgovci manufakturnom robom, a radnju na ovom mestu je osnovao Markuš Frajnd još 1821. godine.³²

Karakterističan element na fasadi predstavljaju polukružne profilisane lunete iznad prozora na spratu. Ovaj dekorativni element pojavljuje se u gradskoj arhitekturi u Vojvodini krajem treće i početkom četvrte decenije 19. veka i većina istoričara arhitekture ga označava kao pozni klasicizam, odnosno „rundbogenstil”.³³ Zgrada je očuvana u originalnom spoljašnjem izgledu. Prizemlje je obnovljeno prema uslovima Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture sredinom osamdesetih godina 20. veka. Međutim, krov i dvorišno krilo se nalaze u lošem stanju, te je neophodna kompletna sanacija objekta. Iako se poslovni prostor u prizemlju, koji je u vlasništvu grada, ekonomski eksploatiše, godinama se ne ulaže u održavanje ovog kulturnog dobra.

³² D. Čolić, Jevrejski istorijski muzej – Zbornik 4, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata* – Prilozi za monografiju o Jevrejima u Banatu, Beograd 1979, 144

³³ B. Janjušević, *Stambene palate u Vojvođanskim gradovima od baroka do istorizma 1718 – 1914.*, Novi sad 2011,

6. PALATA MIHALJA MENCERA

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karadorđevića br.20
Prvi vlasnik: Mihalj Mencer (Menczer Mihály), privrednik
Vreme gradnje: šezdesete godine XIX veka
Projektant: nepoznat
Stil: romantizam (neogotika)

Jevrejska porodica Mencer doselila se u Veliki Bečkerek početkom XIX veka. Ova imućna familija je u narednim decenijama dala nekoliko značajnih i uglednih ličnosti koje su ostavile traga u privrednom i kulturnom životu grada, ali i par vrednih građevina. Monumentalnu dvospratnicu u centru grada podigao je Mihalj Mencer, osnivač i dugogodišnji predsednik Torontalske štedionice – prvog novčanog zavoda u gradu. Njegov sin Lipot Mencer bio je apotekar i imao je svoju apoteku u prizemlju palate.³⁴

Palata Mencer je jedna od prvih zgrada u gradu koja je izgrađena na dva sprata. Zgrada je prvobitno drugačije izgledala. U periodu između dva svetska rata, „modernizovana” je uklonjenjem dekorativnih elemenata sa fasade koji su bili izvedeni u odlikama stila neogotike, a od kojih je jedino ostao potkrovni venac. Na osnovu tog venca, par sačuvanih fotografija na kojima se samo delimično prikazuje palata, ali i analogija sličnih građevina iz tog perioda, Zavod za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin je u većoj meri uspeo da rekonstruiše originalan izgled fasade. Nakon restauracije, palata Mencer bi predstavljala jednu od najraskošnijih i najprezentativnijih građevina u starom jezgru grada.

³⁴ D. Čolić, nav.delo, 115

7. NAJAMNA ZGRADA JOHANA MOLNARA

Adresa: Ulica Ive Lole Ribara br. 2

Prvi vlasnik: Johan Molnar (Molnár János), trgovac

Vreme gradnje: sedamdesete godine XIX veka

Projektant: nepoznat

Stil: neorenesansa (nepotvrđeno)

Pretpostavlja se da je ovu monumentalnu jednospratnicu podigao jevrejski trgovac Johan (Janoš) Molnar, sedamdesetih godina XIX veka. Između dva svetska rata, vlasnik zgrade bio je Jovan Ekštajn, bogati jevrejski industrijalac, vlasnik fabrike kože. Zgrada je imala pet luksuznih trosobnih stanova za rentiranje.

Izgled lica zgrade iz perioda gradnje nije nam poznat, ali na osnovu sačuvanih elemenata dekorativne plastike (girlande, balusteri), pretpostavlja se da je bila oblikovana u duhu neorenesanse. Na većini prozora su sačuvane originalne drvene kutije za roletne, dekorativno obrađene elementima secesije, koji potiču sa početka XX veka. U enterijeru se nalazi očuvano stepenište sa drvenim gazištima i ogradom od živnog gvožđa, zatim pod od kamenih ploča i originalna stolarija.

8. ZGRADA VILMOŠA GRINBAUMA

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karadorđevića br. 6, (Gimnazijska br.3)

Prvi vlasnik: Vilmoš Grinbaum (Vilmós Grünbaum), trgovac

Vreme izgradnje: 1882. godina

Projektant: arh. Rudolf Jaric (Jaricz Rudolf)

Adaptacija prizemlja i enterijera: 1905. godina

Projektant: arh. Ištvan Bart (Barth István)

Stil: istorizam (neorenesansa)

Jevrejska porodica Grinbaum bila je poznata po svom krojačkom zanatu i trgovini muške i ženske modne robe i domaće radinosti, a u prizemlju ove zgrade su imali svoju prodavnicu odela, tepiha i drugog pokućstva. Najstariji podatak o porodici datira iz 1856. godine, kada je vlasnik bio Leopold Grinbaum.³⁵ Pre izgradnje sopstvene zgrade, Grinbaumovi su imali radnju u Mencerovoj palati.

Lokalni list Vohenblat piše: „ *Grinbaumova kuća u glavnoj ulici se uzdiže lepa i prefinjena puna stila - svojom fasadom od sirove cigle sa svojom primerenom arhitekturom. Ona čini biser naše glavne ulice. Dućan je velikih dimenzija i kao Daunov, na istoj strani ulice, služiće tome da ova ulica ima naročite čari. Arhitekta, g-din Jaric je pokazao time iznova svoj arhitektonski genije, stvorivši na jednom skromnom izduženom placu, jednu jednako arhitektonski lepu koliko i praktičnu zgradu. Naručilac gradnje (Vilmoš Grinbaum – prim.prev) pokazao je, svojim izlaženjem u susret namerama arhitekta, dobar ukus, i g-din Grinbaum nije žalio para da kuću učini ukrasom glavne ulice.*“³⁶

Zgradu je podigao Vilmoš Grinbaum 1882. godine, angažujući arhitektu Rudolfa Jarica³⁷, a njegovi naslednici su je adaptirali i modernizovali 1905. godine, prema projektu arhitekta Ištvana Barta, kada dobija secesijski enterijer i preoblikovano prizemlje sa proširenim otvorima, raskošno obrađenim drvenim okvirima izloga i portala.³⁸ U prizemlju se nalazio lokal, a na spratu luksuzan stan vlasnika. Građevina jednim podužim krilom, uz koje ide balkon-galerija, izlazi na Gimnazijsku ulicu. Pretpostavlja se da se u prizemlju tog dela zgrade odvijala manufakturna proizvodnja i da je postojao magacin. Ovo je prva zgrada u gradu čije je zidno platno glavne fasade izvedeno žutom fasadnom opekom.

Enterijer spratnih odaja izveden je u stilu secesije – vrata i prozori sa ornamentikom bojenih vitraža na svim zastakljenim površinama sačuvani su u celosti.

Drveni portal je davno uklonjen sa fasade prizemlja koja danas izgleda neuredno i zapušteno, jer je degradirana formiranjem otvora lokala različitih materijala i dimenzija, dok je fasada sprata u većoj meri ostala u autentičnom obliku.

Zavod za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin je izradio crtež budućeg izgleda glavne fasade, oslanjajući se na izgled zgrade pre adaptacije iz 1905. godine.

³⁵ D. Čolić, nav.delo, 146

³⁶ Vohemblat br. 36, od 9 septembra 1882. Str. 592: vest o izgradnji nove kuće gospodina Grinbauma u glavnoj ulici, na osnovu planova arhitekta Jarica.

³⁷ Arhitekta Rudolf Jaric projektovao je i palatu porodice Daun u glavnoj ulici, Zgradu osnovne škole na trgu i Honvedsku kasamu, za šta ne postoje pouzdani dokazi.

³⁸ IAZ, F.3, Veliki Bečkerek, grad sa uređenim senatom (Magistrat), 316/1905, Molba Vilmoša Grinbauma za izdavanje dozvole za adaptaciju frontalnog dela – izloga na radnji (želi moderan, umetnički osmišljen, impozantan portal) uz napomenu da će to biti jedinstven primer primenjene umetnosti.

9. KUĆA IGNJACA LEVIJA

Adresa: Trg dr Zorana Đinđića br. 3

Prvi vlasnik: Ignjac Levi (Löwy Ignatz), trgovac

Vreme gradnje: 1884. godina

Projektant: arh. Hanslian

Stil: neorenesansa

Na mestu današnje zgrade nalazila se stara kuća koju je 1884. godine kupio Levi Ignjaci na njenom mestu podigao svoju kuću. U prilog tome svedoči i kartuš bočnih frontona kuće na kome su prikazani inicijali IL. List Vohenblat piše: „*Već unazad tri godine, primećujemo da broj novopodignutih kuća u Velikom Bečkereku, na našu radost neprekidno raste i ulepšava naš grad. Pa tako imamo da pomenemo da dve prelepe zgrade, koje je podigao naš arhitekta Hanlijan, i to kuću g-dina Franca – direktora štedionice i kuću g-dina Ignjaca Levija u Krunskoj ulici (danas trg dr Zorana Đinđića 3). Obe kuće su sazidane praktično – unutrašnje uređenje je uzorno, a spoljni izgled je izveden u renesansnom stilu, služi našem gradu kao biser*“³⁹

Ignjac Levi se bavio trgovinom žita u periodu od 1888. do 1906. godine. Kuća je bila u vlasništvu porodice Levi sve do 1936. godine, kada ju je otkupila tržna družina „Lojd” i u njoj smestila Građansku kasinu sa čitaonicom.⁴⁰ Nakon Drugog svetskog rata, kuća je nacionalizovana. Danas se u njoj nalazi Mesna zajednica „Centar”, a u iznajmljenom prostoru slot klub i, u podrumskim prostorijama, noćni klub.

Fasada kuće je restaurirana devedesetih godine XX veka po merama Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Petrovaradina. Kuća se redovno održava i u dobrom je stanju.

³⁹ IAZ, Gr. Bečkerek, Wochenblatt, br. 48, 29. novembar 1884, s.783

⁴⁰ A. M. Stanojlović (uredio). Petrovgrad, Petrovgrad 1938, 446

10. KUĆA GERSONA ŠLEZINGERA

Adresa: Gimnazijska br. 20

Prvi vlasnik: Gerson Šlezinger (Schlesinger Gerson), trgovac (nepotvrđeno)

Vreme gradnje: osamdesete godine XIX veka (nepotvrđeno)

Projektant: nepoznat

Stil: istorizam

Od šezdesetih godina XIX veka do početka Drugog svetskog rata, parcela je bila u vlasništvu jevrejskih porodica – Rot, Šlezinger i Polak. Pretpostavlja se je da ju je podigao Gerson Šlezinger osamdesetih godina XIX veka. U poslednjoj deceniji XIX veka u kući se nalazila Štedno-kreditna zadruga, koja je, najverovatnije, bila u zakupu. Tokom Drugog svetskog rata, kuću su konfiskovali nacisti, a posle rata komunisti, kada postaje opštenarodna imovina. Danas ima više vlasnika i korisnika.⁴¹ Kuća ima široko ulično krilo i jedno dvorišno sa manjim intimim dvorištem.

Ulična fasada, koja je očuvana u izvornom obliku, raskošno je dekorisana malterskom i gipsanom plastikom iz repertoara barokne arhitekture. Prilikom adaptacije iz stambenog u poslovni prostor, probijeni su parapeti i formirani novi otvori.

⁴¹ Podaci su preuti iz izvoda iz zemljišnih knjiga za parcelu na kojoj se nalazi kuća

11. KUĆA LIPOTA MENCERA

Adresa: Ulica Ive Lole Ribara br. 7

Prvi vlasnik: Lipot Mencer (Lipót Menczer), apotekar

Vreme gradnje: 1891. godina

Projektant: arh. Uršič L. i sin (Ursits L. és fia)

Stil: neorenesansa

Apotekar Lipot (Leopold) Mencer je završio farmaciju u Bratislavi 1867. godine i otvorio apoteku u porodičnoj dvospratnoj zgradi u glavnoj ulici. Bio je jedan od osnivača Društva Crvenog krsta i član mnogih privrednih, prosvetnih, kulturnih i humanitarnih društava u gradu.⁴²

Građevina predstavlja vredan primerak raskošno oblikovane i opremljene građanske kuće, širokog uličnog fronta sa dva dvorišna krila. Fasada je bogato dekorisana elementima renesansne arhitekture. Posebnu vrednost predstavlja maštovito oblikovana drvena dvokrilna ajnfort kapija sa nadsvetlom i kolski prolaz koji, pored malterske plastike po zidovima u vidu pilastera sa kapitelima i drvene obloge sa profilisanim ispunama na donjim površinama zidova, ima i oslikanu tavanicu.

Jedna je od najlepših, u izvornom obliku očuvanih, kapija u gradu.

Porodična kuća apotekara Mencera ima širok ulični front i bila je deo uličnog niza, međutim, prosecanjem magistrale, postala je ugaona građevina sa ogoljenim zabatnim zidom. Kuća je danas u dvojnom vlasništvu, što se manifestuje u različitom kolorističkom tretmanu objekta. Na desnom krilu ulične fasade, prilikom pretvaranja iz stambenog u poslovni prostor 2007. godine, prozorski otvori su pretvoreni u izloge i ulaze, a na zabatnom zidu su probijeni otvori.

⁴² D. Čolić, nav.delo 115

12. ZGRADA VILMOŠA HERCFELDA

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karađorđevića br. 31 (Svetosavska br.11)

Prvi vlasnik: Jovan D. Pira, trgovac

Vreme gradnje: tridesete godine XIX veka

Rekonstrukcija: 1897. godine, Vilmoš Hercfeld (Herczfeld Vilmos), obučar

Stil: prvobitno – klasicizam, rekonstrukcija – istorizam

Zgradu je podigla, tridesetih godina XIX veka, trgovačka porodica cincarskog porekla –Pira. Krajem XIX veka novi vlasnik je postala jevrejska zanatlijska porodica Hercfeld, koja je u zgradi držala radnju cipela.

Zgrada je dvorišnim krilom spojena sa spratnim objektom čija fasada izbija na front slepe Svetosavske ulice pod brojem 11. Fasada je rekonstruisana krajem XIX veka, kada dobija današnji izgled. Međutim, na dvorišnoj fasadi, u enterijeru, u pojedinim konstruktivnim elementima i obradi fasade zgrade orijentisane ka slepoj ulici, očuvani su, mada u vrlo trošnom stanju, karakteristični arhitektonski i stilski elementi klasicizma. U periodu kada je fasada preoblikovana, celo prizemlje je bilo obloženo drvenim dekorativnim portalima i izlozima.

Danas je prizemni deo zgrade ka glavnoj ulici degradiran formiranjem dva portala različitih materijala, dimenzija i oblika. Zgrada se danas nalazi u lošem stanju, zapuštene fasade i bez korisnika. Neophodna je restauracija postojeće fasadne dekorativne plastike i uniformnost izgleda lokala.

13. ZGRADA KARLA HELMBOLDA (ŠEHEREZADA)

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karadorđevića br. 30
Prvi vlasnik: Karlo Helmbold (Helmbold Karoly), zlatar
Vreme izgradnje: 1900. godina
Projektant: arh. Ištvan Bart (Barth István) (nepotvrđeno)
Stil: istorizam (neomavarski)

Kroz ovu jedinstvenu građevinu, ne samo Zrenjanina nego i cele Vojvodine, može se videti uticaj koji je sinagoga, odnosno njen arhitektonsko – dekorativni ansambl imao i na profanu arhitekturu. Arhitektura sinagoge kreirala je i ukus pripadnika drugih verskih konfesija. Ovo je kuća jednog nemačkog zlatara protestantske veroispovesti – Karla Helmbolda. Ona ne pripada jevrejskom graditeljskom korpusu, ali je svakako nastala pod njegovim uticajem. Zbog orijentalnog izgleda i polihromne fasade (preko deset boja) dobila je ime „Šeherezada“. Dugo je vaţilo uverenje da je podigao kamenorezac Teodosije Tuner, čiji je rad prevazilazio okvire zanatstva i više spadao u domen umetnosti – vajarstva, ali on tek 1924. godine postaje njen vlasnik.

Kuća Helmbolda ima drugačiju organizaciju unutrašnjeg prostora - ovo je prva zgrada u centru grada koja je dobila mezanin, odnosno međusprat. Novina je i rešenje konstruktivnog sklopa: čelični stub, koji se proteţe sredinom prostora prizemlja i mezanina (između kojih je laka drvena međuspratna konstrukcija), nosi celokupnu konstrukciju prvog sprata. Pored toga što je na ovaj način omogućeno formiranje jedinstvenog unutrašnjeg prostora, ovo rešenje se odrazilo i na kompoziciju ulične fasade: formirani su prostrani otvori koji imaju oblik potkovičastog luka.

Izvedena je prema planovima Ištvana Barta, arhitekta iz Temišvara, jednog od najznačajnijih projektanata koji je u Velikom Bečkereku delovao u prvoj deceniji XX veka. Ostala Bartova ostvarenja predstavljaju vrhunska dela arhitekture secesije na prostorima Vojvodine.⁴³

Godine 2009. izvedeni su radovi na obnovi fasada i krovnog pokrivača. Zgrada je sačuvana u autentičnom izgledu.

⁴³ Zgrada Lipota Goldšmita u glavnoj ulici i zgrada Rimokatoličke crkvene opštine (danas Biskupski ordinarijat) na glavnom trgu.

14. ZGRADA MIHALJA GOLDBERGA

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karađorđevića br.37

Prvi vlasnik: familija Pejić (nepotvrđeno)

Vreme gradnje: prva polovina 19. veka

Rekonstrukcija: 1914. godina, Mihalj Goldberg (Goldberg Mihály), sajdzija i zlatar

Projektant: građevinski majstor Hof Nandor (Hoff Nándor)

Stil: prvobitno – klasicizam, rekonstrukcija fasade – secesija

Goldberg Mihalj je bio Jevrejin poreklom iz Poljske. Godine 1898. u Velikom Bečkereku je otvorio svoju sajdzijsku radnju i vodio je sve do dolaska fašista, koji su ga streljali u Beogradu 1941. godine.⁴⁴

Zgradu je kupio 1910. godine, a 1914. izvršio određene prepravke, preoblikujući fasadu u stilu secesije, prema nacrtu lokalnog građevinskog majstora Hof Nandora.⁴⁵ U prizemlju se nalazila njegova sajdzijska radnja, a na spratu salonski stan. Goldberg je prodao zgradu dvadesetih godina XX veka, premestio se u zgradu pored Bukovčeve palate i tamo ostao do svoje tragične smrti. Od dvadesetih godina XX veka do nacionalizacije (1959. godine), zgrada je bila u vlasništvu porodice Udicki.

Danas, iako uređene ulične fasade, zgrada se nalazi u lošem stanju. Krov je dotrajavao i prokišnjava. To se naročito može videti na dvorišnoj fasadi koja je potpuno zapuštena, ali je ostala u izvornom obliku.

⁴⁴ D. Čolić, nav.delo 175

⁴⁵ IAZ, F. 3 Veliki Bečkerek, Grad sa uređenim senatom (Magistrat), 15444/1914, Skica izloga Mihalja Goldberga

15. ZGRADA JOVANA EKŠTAJNA

Adresa: Ulica kralja Aleksandra I Karađorđevića br. 39

Prvi vlasnik: Jovan Ekštajn (Eckstein János), vlasnik fabrike kože

Vreme gradnje: 1939. godina

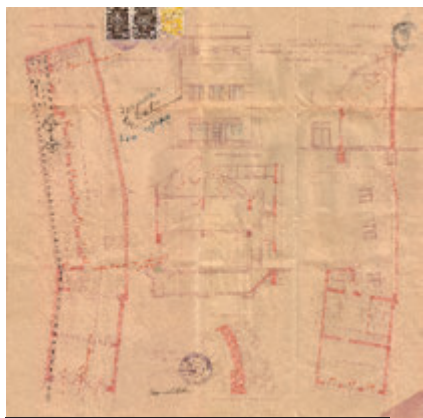
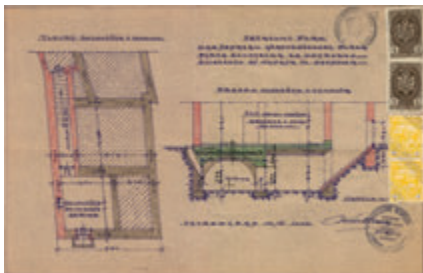
Projektant: građevinski majstor Mihalj Matern (Mattern Mihály)

Stil: rana moderna

Tvornica kože, obuće i cipelarskog materijala „Jovan Ekštajn i sin” osnovana, je kao kožarska radionica i trgovina kožom i krznom, obučarskim i saračkim priborom, još 1865. godine, a osnivač je bio Adolf Ekštajn. Veličinu fabrike je dobila tek 1926, kada je upošljavala 100 radnika i proizvodila sve vrste kože za unutrašnje i inostrano tržište. Fabrika se nalazila u Gundulićevoj ulici br. 8. Porodica Ekštajn bila je jedna od najimućnijih jevrejskih porodica u gradu.⁴⁶

Ekštajnovi su 1892. godine kupili prizemnu kuću u glavnoj ulici pod brojem 675. Međutim, tek 1939. godine, pred sam početak Drugog svetskog rata, podignuta je današnja poslovno-stambena zgrada prema planovima lokalnog građevinskog majstora Matern Mihaljja. Rađena je u duhu rane moderne, vrlo jednostavno koncipirana sa tri prozora, ali sa dvovodnim krovom i jednim dvorišnim krilom. Zgrada sadrži jednu specifičnost: prema tadašnjim građevinskim propisima, očigledno u strepnji od izbijanja rata, ona dobija obavezno armirano-betonsko sklonište.⁴⁷

Danas se zgrada nalazi u državnom vlasništvu. Polunapuštena je, samo je prizemlje uličnog krila u upotrebi. U veoma lošem je stanju, dotrajale krovne konstrukcije i napuklih zidova.

⁴⁶ D. Čolić, nav.delo, 163

⁴⁷ IAZ, F. 3, Veliki Bečkerek, grad sa uređenim senatom (Magistrat), 22035/1940, Nacrt zgrade Jovana Ekštajna

Posle viševjekovnih ograničenja i netolerancije od strane evropskih monarha i njihovih hrišćanskih podanika, Jevreji su tokom XIX veka, konačno, mogli da iskažu svoju duhovnu i kulturnu osobenost, ali i materijalno bogatstvo kroz umetnost i arhitekturu. Krajem XIX veka počeli su da vrše direktan uticaj na arhitekturu u Mađarskoj, kada je jevrejskim studentima dozvoljeno da studiraju na Tehničkom univerzitetu u Budimpešti. Do početka XX veka, njihov broj dosegaio skoro 45% od ukupnog broja upisanih studenata⁴⁸.

Arhitekta **Lipót Baumhorn** (Baumhorn Lipót, 1860-1932) je bio jedan od njih, a svoje mesto u istoriji arhitekture obezbedio je kao plodan projektant sinagoga. Njegovo ime postalo je priznato u celoj Austrougarskoj monarhiji upravo zbog doprinosa koji je dao na putu potrage za jevrejskim stilom. Baumhorn je projektovao dvadeset i tri sinagoge širom monarhije, rekonstruisao i adaptirao još toliko. Najznačajnije sinagoge izvedene po njegovim planovima su u Temišvaru, Segedinu, Novom Sadu i Rijeci. Baumhorn je projektovao i profane građevine, od kojih su neke izgrađene u Novom Sadu: Menratova palata, palata advokata Tomina i palata Vojvođanske banke na trgu⁴⁹.

Arhitekti **Zoltan Balint** (Bálint Zoltán, 1871-1939) i **Lajoš Jambor** (Jámbor Lajos, 1869-1955) su, takođe, priznati arhitekti iz Budimpešte, koji su zajedno radili na podizanju mađarskog paviljona na čuvenoj milenijumskoj izložbi u Parizu 1900. godine. Učestvovali su na mnogim konkursima i projektovali građevine raznovrsnih namena širom Austrougarske monarhije,⁵⁰ a crkva u Belom Blatu, jedan od retkih sakralnih objekata na ovom području sa stilskim odlikama secesije, je njihov jedini izveden projektat u Vojvodini.⁵¹

⁴⁸ Klein, Rudolf, *Secession: un goût juif – Art Nouveau Buildings and the Jews in some Habsburg Lands*, Jewish Studies at the CEU V, 2005-2007, 2009, 91-124.

⁴⁹ Stančić Donka, *Od kuće do kuće*, Novi Sad 2005. 278, 284, 294

⁵⁰ Najznačajniji izvedeni projekti: Gradska kuća u Debrecinu, hotel Panonija u Satmaru, kuća Lederer.

⁵¹ Gerle, János; Kovács, Atilla; Makovecz, Imre. *A Szazadforduló magyar Építészeze*. Budapest: 1990. 191

- Čolić, Dragoljub. *Sinagoga u Zrenjaninu*, Jevrejski istorijski muzej 4, Beograd 1979, 199-213
- Čolić, Dragoljub. *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata – Prilozi za monografiju o Jevrejima u Banatu*, Jevrejski istorijski muzej – Zbornik 4, Beograd 1979.
- Grupa autora. *Grobovi koji putuju: Memorijalno jevrejsko groblje u Zrenjaninu*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja 10. Beograd 2015
- Grupa autora, *Naši Jevreji (Jevrejsko pitanje kod nas)*, Zbornik mišljenja naših javnih radnika – knjiga 1, Beograd 1940.
- Hadik Andras- Szegő, György. *Baumhorn Liópt, Épitézs 1860-1932*, Budapest 1999
- Janjušević, Bogdan. *Stambene palate u Vojvođanskim gradovima od baroka do istorizma 1718 – 1914.*, Novi sad 2011
- Karavida, Vesna. *Graditeljska baština Zrenjanin*, Zrenjanin 2002
- Kalmar, Ivan, Davidson. *Moorish Style: Orientalism, the Jews and Synagogue architecture*, Indiana University 2001
- Karač, Zlatko. *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb 2000
- Klein, Rudolf. *Juden und die Sezession – Ein kurzer Überblick über Architektur und Gesellschaft in Kakanien*, 100-112, In: Aliza Cohen-Mushlin, Hermann Simon und Harmen H. Thies (Hg.): Beiträge zur jüdischen Architektur in Berlin, Kleine Schriften der Bet Tfila-Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa, Band 2
- Klein, Rudolf. *Secession: un goût juif – Art Nouveau Buildings and the Jews in some Habsburg Lands*, Jewish Studies at the CEU V, 2005-2007, 2009, 91-124.
- Klein, Rudolf. *Synagoges in Hungary 1782 – 1918. Genealogy, Tipology and Architecture Significance*, Budapesta 2011.
- Klein, Rudolf. *Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary: Philosophy and Historical Significance*, Ars Judaica, Volume 2, 2006, 117-134.
- Krčmar, Filip. *Lipot Baumhorn – povodom 150 godina od rođenja*, Glasnik muzeja Vojvodine, Novi Sad 2011
- Majstorović, Vesna. *Odabrana zbirka građevinskih planova iz fonda: Veliki Bečkerek, grad sa uređenim senatom (1769 -1918)* Zrenjanin 2013
- Mitrović, Vladimir. *Graditelji Novog Sada, druga polovina XIX - prva polovina XX veka* (CD rom) 2001.
- Maldini, Slobodan. *Enciklopedija arhitekture*, 2004 Beograd, str. 789
- Momčilović, Đorđe. *Zrenjaninske vatre. Zrenjanin u ratu i revoluciji*, Zrenjanin 1987, 167
- Stanojlović. Aleksandar. *Petrovgrad*, Petrovgrad 1938
- Stančić, Donka. *Novi Sad Od kuće do kuće*, Novi Sad 2005
- Šosberger, Pavle. *Sinagoge u Vojvodini*, Novi Sad 1998
- ARHIVSKA GRAĐA
- Istorijski arhiv Zrenjanin, F.1 Zbirka karata i planova 1752 – 1992
- Istorijski arhiv Zrenjanin, F.2 Zbirka povelja 1765 – 1847
- Istorijski arhiv Zrenjanin, F. 3 Veliki Bečkerek, grad sa uređenim senatom 1769 – 1918
- Istorijski arhiv Zrenjanin, F. 4 Zbirka „Varia“ 1776 - 1951
- Istorijski arhiv Zrenjanin, F. 45 Zbirka fotografije 1890 – 2003
- Istorijski arhiv Zrenjanin , F. 97 Gradsko poglavarstvo Petrovgrad (1919-1945)
- Istorijski arhiv Zrenjanin, F. 667 lični fond Dragoljuba Čolića 1888 – 1982
- Štampa i časopisi:
- Gross-Becskekerer Wochenblatt
- Jevrejski Pregled*, Beograd 2010.

TRACES OF JEWISH ARCHITECTURAL HERITAGE IN ZRENJANIN

Jewish Community of Zrenjanin has the honour to present this exhibition reflecting the portion of foundation heritage of the Jewish community which has greatly contributed to cultural, economy and industrial development of the city since its settlement in Great Bečkerek until Holocaust in 1941.

Jewish Community was revitalised in 1994 by very few surviving Jews and their descendants, aiming to preserve the memory to Jewish Community and its importance during establishment of the civil society in this environment.

It wasn't easy to opt for the field to be presented on the occasion of the Day of Jewish European Culture in 2017, with the topic „Diaspora”, since many Jews with their knowledge, experience, and enterprise played pioneering role in many aspects of the civil life of this city: education, health, sports, entertaining, trade, industry and architecture. However, we have opted for foundation heritage since it encompasses the most obvious examples of the state of spirit and civilisation consciousness of a community.

The exhibition presents structures dedicated to religious, administrative or culture-educational needs of the Jewish community in great Beckerek, as well as the most representable structures located mainly in the high street erected or re-shaped by Jewish traders representing nowadays valuable foundation heritage of the city of Zrenjanin.

The importance of these buildings is attributed to cultural heritage which is a confirmation of their values through the past. Jews were often leaders of progress and changes in the society, hence in architectural shaping – willing to embrace new art styles and they were building their houses and furnished them as per latest fashion trends from the capital.

The aim of this exhibition is to show to which extent the importance of the influence of the Jews on the formation of urban identity of the city was. The exhibition "Traces of the Jewish Architectural Heritage in Zrenjanin" reveals so far some unknown facts about their construction activities. The subject of the research is not just about people, except when observed as builders and investors, but the buildings they have built for their religious, educational and residential needs, which left a special architectural trace to the heritage of Zrenjanin. Perhaps, even the most important fact is that they revealed their needs to demonstrate and prove through the architecture their specificity, ethnic, religious and cultural identity. The architecture of the Zrenjanin synagogue most vividly depicted their desire to define the "Jewish style" on the territory of Vojvodina.

There aren't many written sources on Jewish Architectural Heritage in this area, apart from science papers on synagogues in Vojvodina. Jews were minority however they significantly contributed to development of architecture in Vojvodina. Behind many valuable structures, residencies, public palaces were Jewish families and their capital.

Some of them have "survived" historical temptations, thus they still exist, while most of them vanished, and only their surviving old photographs, a few archive material and memories of pre-war generations gradually fading away could testify on their existence. Due to destroyed written sources, it was not an easy task to locate Jewish houses, or to find reliable information about their property and real estates. Research in this field was possible owing great gratitude to the Land Registry in Zrenjanin, where photocopies of the deeds were obtained for almost every historical object in the old core of the city. So called identification deeds of the plots represented starting point of this research endeavour. It should be mentioned by all means the importance of the sources from the local newspapers from those days (Torontal and Vohemblat), which was informing the community on newly build constructions and their owners and architects, as well as preserved blueprints of certain buildings preserved in the Historical Archives of Zrenjanin. .

Lektor: *Ivan Trifunjagić*
Stručni konsultant: *Filip Krčmar*
Dizajn i prelom teksta: *Ivana Kukulj Solarov i Dragan Nobile*
Štampa: *PC Centar Magus*

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

721(=411.16)(497.113 Zrenjanin)(083.824)

КОЈИЧИЋ, БОЈАН

Tragovi graditeljskog nasleđa Jevreja u Zrenjaninu : katalog izložbe / Bojan
Kojičić. - Zrenjanin : Jevrejska opština, 2018 (Zrenjanin : PC centar Magus). -[28]
Str. : fotogr. ; 21 cm

Tiraž 500. - Str. 2-3: Tragovi graditeljskog nasleđa Jevreja u Zrenjaninu / Regina
Milanov. - Bibliografija. - Summary.

ISBN 978-86-900139-0-6

а) Јевреји - Градитељско наслеђе - Зрењанин - Изложбени каталози б)

Архитектура - Јеврејске зграде - Зрењанин - Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 320601095

Diasporas

design&prepress
PC Centar Magus